

RENKUMSE GEMEENTERAADSVERKIEZINGEN 1899-1910: UITSLAGEN EN ACHTERGRONDEN

Deel I. Een nieuwe wetgeving en nieuwe kansen

door Jan de Wolf

Inleiding

Ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de remonstrantse kerk in Oosterbeek verscheen in 2007 het boekje *Oosterbeek in het begin van de 20^e eeuw*¹. Hierin werd ook aandacht besteed aan de gemeentepolitiek van die jaren. Deze werd gekenmerkt door een toenemende invloed van de kerkelijke of confessionele partijen. Zo werden toen de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP), de Antirevolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU) genoemd. Veel later zouden zij samen het CDA vormen. Deze verandering ging ten koste van de liberalen. In 1895 waren elf van de dertien raadsleden liberaal, evenals de twee wethouders, in 1909 waren er nog maar vijf liberale raadsleden en behoorden de twee wethouders tot respectievelijk de RKSP en de CHU. Nieuwsgierig geworden naar de oorzaken van deze ontwikkeling heb ik geprobeerd hierover wat meer te weten te komen.

*Lodewijk Hendrik Nicolaas Ridder
Nedermeijer van Rosenthal
(1866-1938)*

In Bijlage II van het genoemde boekje worden de verkiezingsuitslagen vanaf 1891 tot 1919 gepresenteerd, zoals die afgeleid kunnen worden uit de jaarlijkse gemeenteverslagen. Door gebruik te maken van de Oosterbeeksche Courant, die vanaf 1899 verscheen, kunnen we een gedetailleerder beeld krijgen van het verloop van de verkiezingen vanaf dat jaar. De berichtgeving in deze krant kan ons ook meer inzicht geven in de mogelijke oorzaken van de veranderingen in de samenstelling van de gemeenteraad. Dit geldt met name voor de suggestie dat liberale verdeeldheid de confessionelen in de kaart speelde². Deze verdeeldheid kwam onder meer tot uiting in de heftige tegenstand van sommige Oosterbeekse liberalen tegen een mogelijke benoeming van de gemeentesecretaris Jhr. Nedermeijer van Rosenthal als opvolger van burgemeester Van Toulon van der Koog in 1907. De Oosterbeeksche Courant geeft een goede aanvulling op de

- 1 Moerdijk (red.), *Oosterbeek*, 2009. In de voetnoten wordt volstaan met een korte titelomschrijving. Zie voor meer informatie de lijst van geraadpleegde literatuur.
- 2 Moerdijk (red.), *Oosterbeek*, 2009, p. 39.

gegevens over deze kwestie die in het Gelders Archief te vinden waren en die voor *Oosterbeek in het begin van de 20^e eeuw* gebruikt zijn.

Een momentopname

Verkiezingen waren in deze tijd op een andere manier geregeld dan nu het geval is. Als voorbeeld nemen we de gemeenteraadsverkiezing die in juni 1908 gehouden werd. De gemeenteraad van Renkum telde dertien leden. De twee delen waaruit de gemeente toen bestond, Oosterbeek en Renkum met een deel van Heelsum (gescheiden door de aparte gemeente Doorwerth) werden vertegenwoordigd door zeven raadsleden uit Oosterbeek en zes uit Renkum, maar deze afdelingen vormden geen aparte districten, ook al had ieder een eigen stembureau. Kiezers uit de hele gemeente moesten zowel op Renkumse als Oosterbeekse kandidaten stemmen³. Om de twee jaar traden vier of vijf gemeenteraadsleden af en vonden verkiezingen plaats voor de vacante zetels. Om te mogen meedoen moest je een man van 25 jaar of ouder zijn en bovendien zelf belasting betalen. Als je geen aanslag kreeg omdat je bijvoorbeeld te weinig verdiende was je niet kiesgerechtigd. In de gemeente Renkum was dit het geval met de helft van alle mannen in deze leeftijdscategorie.

Raadsleden werden gekozen voor een periode van zes jaar. Als er iemand overleed, uit de gemeente vertrok, of om andere redenen wilde terugtreden moest voor de periode die nog resteerde een tussentijdse verkiezing gehouden worden. Bij vacatures kon niet teruggegrepen worden op een lijst met kandidaten die tot dezelfde politieke partij behoorden waarop de kiezers bij de periodieke verkiezingen gestemd hadden. Elke kandidaat voor een vacante zetel moest afzonderlijk opgegeven worden door een aantal kiesgerechtigden. In Renkum waren in 1908 met 1153 kiezers 23 handtekeningen nodig. Meestal werd de kandidaatstelling georganiseerd door een kiesvereniging. In de gemeente Renkum bestonden liberale, antirevolutionaire, katholieke en socialistische kiesverenigingen.

Toen in het voorjaar van 1908 een van de Oosterbeekse liberale raadsleden ging verhuizen maakte de burgemeester bekend dat op 3 juni een tussentijdse verkiezing gehouden zou worden. Op 26 mei moesten de lijsten met handtekeningen voor beoogde kandidaten worden ingeleverd. Dus werden in de derde week van mei door de liberale en antirevolutionaire kiesverenigingen in Oosterbeek vergaderingen gehouden om tot een kandidaatstelling te komen. De *Oosterbeeksche Courant* gaf een uitvoerig verslag van de vergadering van de liberalen. Bij het bestuur van de kiesvereniging waren drie kandidaten aangemeld, 'allen mannen, wier beginselen en krachten hen waardig maken een plaats in het gemeentelijke regeringscollege in te nemen'⁴. Vervolgens werd uitvoerig besproken welke kandidatuur de meeste kans van slagen zou hebben. Bij de stemming kreeg D.J. Wolterbeek verreweg de meeste stemmen.

3 Grotere gemeenten, zoals Arnhem als Nijmegen, waren wel in aparte kiesdistricten opgesplitst.

4 *Oosterbeeksche Courant* 23-5-1908.

Dirk Jacob Wolterbeek, geboren in 1869, had in 1905 de villa Valkenburg te Oosterbeek met veel grondbezit geërfd van zijn ongetrouwde tante Henriëtte, bij wie hij ook opgegroeid was⁵. Zijn universitaire studie economie was een goede voorbereiding geweest op de eisen die het beheer van zijn nieuwe bezittingen stelde. Het is mogelijk dat hij hier al eerder mee belast was. In een advertentie werd hij door de liberale kiesvereniging aanbevolen als Secretaris van de afdeling Oosterbeek van de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw en Secretaris van de Landbouwers-Vereeniging tot voederaankoop. In een tweede advertentie werd nog eens extra de aandacht op hem gevestigd als vertegenwoordiger van de landbouwstand, tot nu toe afwezig in de gemeenteraad. De eerste ondertekenaar was E.J. van Hoorn, voorzitter van de afdeling Oosterbeek van de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw.

Landbouwers!

Bij de vele belangen onzer Gemeente, die in den Raad vertegenwoordigd zijn, ontbreekt er één, dat toch waarlijk voor onze Gemeente van groot gewicht is.

Vertegenwoordigers van den middenstand, bevoegden op 't gebied van onderwijs, industrie en gezondheid, wij hebben ze, maar de landbouwstand wacht nog op zijn vóórman. Welnu, de Heer WOLTERBEEK kan die man zijn, als gij uwe stem op hem uitbrengt.

Komt dus s.s. Woensdag alien op en brengt uwe stem uit op den Heer

D. J. WOLTERBEEK.

E. J. VAN HOORN.
A. HUISMAN.
H. HOOLJER WER.
L. VAN NIEUWENHUIJSE.
C. J. JANSSEN.
J. THOMASSEN.

Oproep aan de agrariërs om op Jaap te stemmen.

Dirk Jacob ("Zwarte Jaap") Wolterbeek (1869-1950) met rechts zijn neef Rob (Robert Daniel), zoon van Willem Pieter Wolterbeek (1832-1909).

Door de antirevolutionaire kiesvereniging werd W.H. toe Water kandidaat gesteld onder voorbehoud dat de RK kiesvereniging, die nog niet vergaderd had, niet met een eigen kandidaat zou komen. Of er een discussie over andere kandidaten geweest was is niet bekend. De liberale Oosterbeeksche Courant besteedde meestal weinig aandacht aan het reilen en zeilen van de confessionele partijen. Op hun vergadering van 24 mei be-

5 Van Zoelen 'Grafstede' 2013.

sloten de katholieken de kandidaat van de antirevolutionairen krachtig te steunen. In een gezamenlijke advertentie van de AR kiesverenigingen in Oosterbeek en Renkum en van de RK kiesvereniging te Oosterbeek werd Toe Water geïntroduceerd als Oud-Burgemeester en Secretaris van Diemen, Oud-lid van de gemeenteraad te Ede, lid van het Burgerlijk Armbestuur te Oosterbeek en lid der Christ. Hist. Partij⁶. Deze partij had (nog) geen eigen plaatselijke kiesvereniging die hem kandidaat had kunnen stellen. Geboren in 1857 werd hij voor het eerst in het adresboek van 1907 genoemd als particulier (rentenier) woonachtig aan de Stationsweg.

Aan de verkiezing nam ook een socialistische kandidaat deel. In een vergadering die op 19 mei gehouden wenste de uit Arnhem afkomstige spreker de Oosterbeekse 'volkskiesvereniging' geluk met dit besluit. 'Want, al wordt deze niet tot lid van de raad gekozen, de verkiezingscampagne is een mooi stuk propaganda voor sociaal-democratische beginselen. Men bereikt dan met het gesproken woord en de lectuur mensen, die men anders niet tot luisteren naar de ideeën van de partij kan brengen⁷.'

De Anti-Revolutionaire Kiesverenigingen „Nederland en Oranje” te Renkum en Oosterbeek, bevelen zij deze dringend aan bij de verkiezing van één lid van den Gemeenteraad, op a.s. Woensdag 3 Juni, den Heer

W. H. TOEWATER,

Oud-Burgemeester en Secretaris van Diemen, — Oud-lid van den Gemeenteraad te Ede, — lid van het Burgerlijk Armbestuur te Oosterbeek, — lid der Chr. Hist. partij.

Trouwe opkomst wordt ernstig verzoekt.

Het Bestuur van de A. R. Kiesvereniging te Oosterbeek:

**M. SANDERS
I. VAN GOLVERDINGE
H. RIKSEN.
JHR. J. BEELAERTS VAN BLOKLAND
E. GERRITSEN.
E. LANG.
L. VAN ZUIJLEN.**

Het Bestuur van de A. R. Kiesvereniging te Renkum:

**A. KROON Az.
N. SLOTBOOM.
W. VEENENDAAL.
S. J. SEEVAT.
C. TEN HOOPEN.
W. BUDDINGH.**

Het Bestuur der R. Kath. Kiesvereniging:

**D. VAN DE KRACHT, Voors.
HENNING, Secret.**

Onder de bestuursleden van de AR kiesvereniging Oosterbeek/ Renkum Mathijs Sanders en de wethouder van de gemeente Renkum Jhr. Johannes Beelaerts van Blokland.

Tussentijdse verkiezing 3 juni 1908, vacature B.A. Berends, Oosterbeek, liberaal									
Aantal kiezers 1153				Geldige stemmen 663, deelname 58%					
Oosterbeek 712		Renkum 441		Oosterbeek 431, deelname 61%		Renkum 232, deelname 53%			
Kandidaten (geen gekozen)				Oosterb.	%	Renkum	%	totaal	%
P.H. Valkenburg, Oosterbeek, SDAP				37	9%	18	8%	55	8%
W.H. toe Water, Oosterbeek, CHU/AR				169	39%	153	66%	322	49%
D.J. Wolterbeek, Oosterbeek, liberaal				225	52%	61	26%	286	43%

6 *Oosterbeeksche Courant* 30-5-1908.

7 *Oosterbeeksche Courant* 23-5-1908.

In de eerste tabel wordt het resultaat van de verkiezing op 3 juni weergegeven. Om gekozen te worden moest een kandidaat meer dan de helft van het aantal stemmen verwerven. Als de socialisten ook op Wolterbeek gestemd hadden dan was hij gekozen. Nu was een herstemming nodig tussen de twee kandidaten die de hoogste aantallen stemmen gekregen hadden.

Tussentijdse verkiezing, herstemming 11 juni 1908, vacature B.A. Berends, Oosterbeek, liberaal									
Aantal kiezers 1153				Geldige stemmen 892, deelname 77%					
Oosterbeek 712		Renkum 441		Oosterbeek 563, deelname 79%		Renkum 329, deelname 75%			
Kandidaten (* = gekozen)				Oosterb.	%	Renkum	%	totaal	%
W.H. toe Water, Oosterbeek, CHU/AR*				237	42%	218	66%	455	51%
D.J. Wolterbeek, Oosterbeek, liberaal				326	58%	111	34%	437	49%

De tweede tabel laat de uitslag van de herstemming zien. Toe Water had op het nippertje toch nog gewonnen. Bij drie eerdere tussentijdse verkiezingen in 1905 en 1906 kreeg de liberale kandidaat nog gemiddeld 56% van alle stemmen, tegen nu 49%. Terwijl in de eerste ronde de deelname eerder aan de lage kant was geweest, had het goede resultaat van Toe Water nu veel meer kiezers op de been gebracht. Het was te verwachten geweest dat de grotere belangstelling in Oosterbeek relatief meer stemmen voor de liberalen zou hebben opgeleverd. Er woonden nu eenmaal meer kiezers in Oosterbeek en de liberale meerderheid was hier altijd beduidend groter dan in Renkum, maar dit legde nu niet voldoende gewicht in de schaal. In het jaarverslag van de kiesvereniging werd opgemerkt dat deze uitslag erop wees dat 'grotere krachtsinspanning en meer eensgezindheid onder de vrijzinnige kiezers nodig is'⁸.

Dit voorbeeld laat zien hoe bij één vacature verkiezingen konden verlopen. Bij periodieke verkiezingen met meerdere vacatures werden eveneens de kandidaten die meer dan de helft van de stemmen kregen direct gekozen. Als er dan nog vacatures overbleven gingen twee maal zoveel van de hoogst geplaatste kandidaten als er zetels waren door naar de volgende ronde. Bij twee vacatures waren dat er vier, enzovoort. De kandidaten met de meeste stemmen (dus niet beslist de absolute meerderheid) waren dan gekozen. Het was dus mogelijk dat alle kandidaten die aanbevolen werden door één kiesvereniging door een meerderheid van 51% van de kiezers gekozen konden worden. Alle overige stemmen gingen dan 'verloren'.

In het huidige systeem van evenredige vertegenwoordiging krijgen eerst de kandidaten die een voldoende aantal voorkeurstemmen behaald hebben een zetel. Vervolgens komen de overige kandidaten in de volgorde waarop ze op de partijlijst staan voor een vacante zetel in aanmerking. Het aantal zetels wordt bepaald door het totaal aantal stemmen dat op de lijst is uitgebracht. Toentertijd waren er geen partijlijsten en moest eigenlijk elke kandidaat met

8 *Oosterbeeksche Courant* 27-3-1909

voorkeurstemmen gekozen worden. Tegelijk had elke kiezer evenveel stemmen als er vacante zetels waren. Deze kon hij naar eigen goeddunken uitbrengen en kwamen dus niet noodzakelijkerwijs ten goede aan de kandidaten die door dezelfde kiesvereniging waren aanbevolen. Grote verschuivingen in politieke voorkeuren hoefden niet direct tot overeenkomstige zetelverdelingen te leiden, terwijl kleine verschuivingen juist onverwacht grote veranderingen in zetelverdelingen konden veroorzaken.

Het lange termijn perspectief

Na de grondwetswijziging van 1848 werden volksvertegenwoordigers voor de gemeenteraden, de Provinciale Staten en de Tweede Kamer gekozen door meerderjarige mannen (toen 23 jaar of ouder) die een bepaalde bedrag aan directe rijksbelastingen betaalden, de census. Hoe hoog dit bedrag was hing af van de plaats waar men woonde. Op het platteland was dit lager dan in de steden en in grote steden was dit hoger dan in kleine steden. Voor de gemeenteraadsverkiezingen bedroeg de census de helft van die voor de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Tweede Kamer. Maar zelfs voor deze verkiezingen bedroeg het aantal kiezers nog geen 20% van de volwassen mannen. Dat zien we ook in het dorp Oosterbeek⁹.

Voor 1848 waren er geen politieke partijen waarop gestemd kon worden. Er was geen vrijheid van vereniging geweest. Toch moesten nu rechtstreeks personen gekozen worden die men het vertrouwen schonk om 'zonder last of ruggespraak' het algemeen belang te behartigen. Dit veronderstelde dat de kiezers de kandidaten persoonlijk konden (leren) kennen en dit was alleen mogelijk in een districtenstelsel, waarbij elk district één of enkele zetels (zoals in grotere steden) telde. Voor de gemeenteraden was dit natuurlijk minder relevant, maar de regeling voor de verkiezingen van de Tweede Kamer was hierbij maatgevend. In principe kon elke kiezer zijn eigen kandidaat bepalen. Er bestonden geen voorgedrukte biljetten met namen. Wel ontstonden er plaatselijk georganiseerde kiesverenigingen die aanbevelingen deden. Naast allerlei persoonlijke kwaliteiten kon daarbij de politieke voorkeur van de kandidaat ook een rol spelen. Daarbij waren de liberalen voorstanders van een snelle en radicale omzetting van de mogelijkheden die de nieuwe grondwet bood, terwijl de conservatieven alles het liefst zo veel mogelijk bij het oude wilden laten. Naarmate de liberalen hun doel bereikten verloren de conservatieven aan invloed, maar tegelijk ontstond er bij de liberalen verdeeldheid over hoe men nu verder moest.

Terwijl de eerste generatie van liberale politici, mede in reactie op het nogal autocratische bewind van de voorafgaande periode, de rol van de staat zoveel mogelijk wilde beperken vonden jongere liberalen dat voor bepaalde noodzakelijk geachte hervormingen de staat toch

9 Volgens de adresboeken voor Arnhem en omgeving was zowel in 1870 als in 1886 slechts 4,8% van de bevolking kiesgerechtigd voor de gemeenteraad. Adressen voor het dorp Renkum zijn niet opgenomen.

het initiatief moest nemen. Maar toen de liberale regering in 1878 een nieuwe schoolwet voorstelde leidde dit tot een krachtig protest van de katholieke en protestantse voorstanders van bijzonder onderwijs. Er was wel vrijheid van onderwijs, maar de overheid financierde alleen openbare scholen die godsdienstig neutraal waren. De voorgestelde verbeteringen zouden de ouders die hun kinderen hier niet naar toe wilden sturen dus extra belasten. De regering legde de protesten naast zich neer. Het gevolg was dat de belangstelling voor het bijzonder onderwijs juist toenam. Zo werden door een aantal leden van de Hervormde Kerk onder leiding van de plaatselijke predikanten in 1881 in Oosterbeek en in 1883 in Renkum christelijke scholen gesticht. Ook bracht deze aanscherping van 'de schoolstrijd' winst voor de confessionele partijen bij verkiezingen voor de Tweede Kamer. Voor de antirevolutionairen was het een extra stimulans hun partij om te vormen tot een strak geleide nationale organisatie. De katholieken hadden hier minder behoefte aan omdat bij verkiezingen voor de Tweede Kamer in veel districten met een overwegend katholieke bevolking toch altijd de katholieke kandidaat gekozen werd.

In dezelfde tijd werd ook wat de 'sociale quaestie' genoemd werd urgenter. Nederland begon te industrialiseren en er ontstonden allerlei problemen waarvan jongere liberalen vonden dat die slechts opgelost konden worden door nieuwe sociale wetgeving, zoals verbod op kinderarbeid en een verplichte ongevallenverzekering. Ook meenden zij dat dit slechts kans van slagen zou hebben als er meer kiezers zouden komen die hier direct belang bij hadden. Maar voor een nieuwe regeling van het kiesrecht moest de grondwet gewijzigd worden, waarvoor een meerderheid van tweederde in het parlement nodig was. De liberalen die dit wilden waren hiervoor aangewezen op steun van de confessionele partijen. Deze werd gegeven in ruil voor het toestaan van subsidiëring van het bijzonder onderwijs, ook al waren de katholieken eigenlijk wel tevreden met het heersende censuskiesrecht. Vooruitlopend op een nadere regeling werd in 1887 het censusbedrag aangepast en voor alle kiezers gelijk getrokken. In de gemeente Renkum mocht nu een derde in plaats van een vijfde van de volwassen mannen meedoen met gemeenteraadsverkiezingen, een toename van 125%. De verkiezingen voor de Tweede Kamer brachten een confessionele regering aan de macht die prompt de aan de gemeenten uitgekeerde rijkssubsidie voor het openbare onderwijs ook aan bijzondere scholen toekende. Maar voor zover de rijkssubsidie en de opbrengst van schoolgeld de kosten van het openbare onderwijs niet dekten moesten ouders die hiervan geen gebruik maakten toch via de gemeentelijke directe belastingen eraan bijdragen.

Toen de confessionele regering gevallen was vanwege onenigheid over invoering van de persoonlijke militaire dienstplicht spanden de liberalen zich met goed gevolg in om het confessionele tij te keren. De in 1885 opgerichte Liberale Unie ging steeds meer als een partij met een eigen programma functioneren. Bij de nadere regeling van het kiesrecht ontstond echter grote onenigheid over de uitleg van de grondwet op dit punt. In 1894 werden nieuwe verkiezingen gehouden met als inzet de omvang van de uitbreiding van het kiesrecht. De liberalen bleven verdeeld en de protestanten, die tot nu toe verenigd waren in de antirevolutionaire

partij, vielen ook in twee partijen uiteen. De voorstanders van een beperkte uitbreiding bleken het sterkst en konden een regering vormen.

In 1896 werd de nieuwe wetgeving van kracht. De leeftijd waarop gestemd mocht worden werd verhoogd van 23 tot 25 jaar, maar nu werd iedereen die één van de directe rijksbelastingen betaald had kiesgerechtigd. Deze werden geheven op grondbezit (met een minimum van één gulden), op vermogens, op inkomsten uit arbeid of bedrijf, en op gebruik van een aantal luxe goederen en diensten. Als er mannen waren die wel directe gemeentebelastingen betaalden, maar niet tot deze categorie behoorden mochten ook zij meedoen met de gemeenteraadsverkiezingen. Om hoeveel mannen het ging is mij onbekend, maar het zullen er waarschijnlijk niet veel geweest zijn. In de gemeente Renkum mocht nu de helft van de mannen van 25 jaar en ouder meedoen met de gemeenteraadsverkiezingen, een toename van 80%. In de periode tot 1911 nam het percentage gemeenteraadskiezeraars in deze gemeente nauwelijks verder toe.

Aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer en de Provinciale Staten mochten meer kiezers meedoen, maar hiervoor was aangifte bij de burgemeester van de woonplaats noodzakelijk. De belangrijkste criteria waaraan men moest voldoen waren dat men in een huis woonde met een bepaalde minimale huurwaarde of dat men een bepaald minimaal inkomen genoot, afhankelijk van de gemeente waar men woonde. Ook een spaartegoed of het bezit van staatsobligaties boven een bepaald bedrag en het halen van bepaalde examens golden als kwalificatie. Het aantal aangiftekiezeraars schommelde met de belangstelling voor de Tweede Kamer verkiezingen. In de gemeente Renkum waren in 1901 in elk geval 15% van de kiezers voor de Tweede Kamer aangiftekiezeraars, in 1911 12,5%¹⁰.

De kieswetgeving van 1896 bleef van kracht tot 1918. In 1917 kwam een wijziging van de grondwet tot stand waarbij zowel de invoering van algemeen kiesrecht als gelijkstelling van het bijzondere met het openbare onderwijs mogelijk werden. Vervolgens werd de verkiezing van volksvertegenwoordigers in grote lijnen op de nu nog gangbare wijze geregeld.

Kerkelijke gezindte en politieke voorkeuren in de gemeente Renkum

Gezien de verdeling van de raadszetels in 1895, elf voor liberalen en twee voor confessionelen, waren de liberalen in de gemeente Renkum er tot die tijd goed in geslaagd zich te handhaven. Het lijkt er echter op dat de toename van het aantal kiesgerechtigden in 1896 nieuwe kansen bood aan de confessionele partijen. In 1897 kwam er voor de AR een raadslid uit Oosterbeek bij, en in 1901 ook één uit Renkum. De grote doorbraak kwam in 1908 en 1909 toen de confessionelen er nog vier zetels bij kregen. Om hierover verder wat zinnigs te

10 Percentages gebaseerd op de verhouding gemeenteraadskiezeraars en kiezers voor de Tweede Kamer.

kunnen zeggen moeten we de verdeling van de bevolking over de verschillende kerkgenootschappen en de politieke opvattingen van hun lidmaten weten. Het numeriek belangrijkste in de gemeente Renkum was de Hervormde Kerk: in 1899 behoorde 63% van de bevolking er toe, in 1909 59%. Als tweede kwamen de Rooms Katholieken: 23,9% in 1899 en 22,5% in 1909. De Gereformeerde Kerk was in 1899 goed voor 7% en in 1909 voor 10,2%. Alle andere kerkgenootschappen bereikten de 1% grens in geen van beide jaren. Het aantal dat tot geen kerkelijk genootschap behoorde steeg van 1,9% in 1899 naar 4,1% in 1909.

De relatie tussen kerklidmaatschap en politieke keuze was het meest eenduidig bij de katholieken. De pastoor was in die tijd 'niet alleen voorganger en autoriteit in kerkelijke zaken', maar ook 'de aangewezen figuur om de gelovigen op alle levensterreinen de juiste gedrags- en moraalvoorschriften bij te brengen.' Bovendien wilde men als volkskerk 'alle persoonlijke en maatschappelijke levenssferen met religie doordringen'¹¹. Zoals elders in Nederland kwam dit in de gemeente Renkum tot uiting in het stichten van katholieke scholen. Gebeurde dit dan werd het kerkbestuur automatisch schoolbestuur, waarvan de pastoor voorzitter was. In 1902 begon een religieuze orde in Oosterbeek met een kleuterschool, een naaischool en gewoon lager onderwijs voor meisjes, gevolgd door een zelfde aanbod van een

*Frans Campman, vanaf 1900
hotelier van het hotel aan de
Bokkedijk te Renkum.*

andere religieuze orde te Renkum in 1904. In 1908 werd in Oosterbeek ook een jongensschool opgericht, maar in Renkum kwam zo'n school pas tot stand in 1920 na de financiële gelijkstelling van bijzonder en openbaar onderwijs. Het is natuurlijk de vraag wat in de praktijk terecht kwam van de invloed van de kerk op het kiezersgedrag. Dit varieerde met het belang van de verkiezingen en de kans dat een katholieke kandidaat ook inderdaad gekozen zou kunnen worden.

In 1905 stond de katholieke Campman in een tussentijdse verkiezing kandidaat voor een Renkumse vacature en moest het opnemen tegen liberale, antirevolutionaire en socialistische kandidaten. Toen brachten in de afdeling Renkum 65% van de katholieke kiesgerechtigden hun stem uit op Campman. Als ze niet op andere kandidaten gestemd hebben (wat onwaarschijnlijk is) kwam hun deelname nauwkeurig overeen met het gemiddelde voor alle kiezers in deze afdeling. Campman kreeg in de eerste ronde in de afdeling Renkum 33% van de stemmen, in de hele gemeente echter niet meer dan 18%.

11 Duffhues, *Generaties*, 1991, p.73-74.

De lagere school voor meisjes, een naaischool en het pensionaat bestonden al sinds 1902.

Het percentage van de katholieke deelname in 1905 is afgeleid van het exacte aantal katholieke kiezers in deze afdeling die in 1901 deelnamen aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer in het district Elst, waar de gemeente Renkum toe behoorde. Deze geven een heel ander beeld van de katholieke motivatie want toen steunden 152 van de 156 katholieke kiezers de katholieke kandidaat¹². Sinds de vastlegging van de grenzen van dit kiesdistrict in 1887 waren de verkiezingen hier altijd al gekenmerkt geweest door een zeer hoge katholieke deelname waardoor ze dit district vast in handen kregen en hielden, hoewel hun aandeel in de totale bevolking slechts 50,4% bedroeg¹³.

Bij de protestanten was de situatie ingewikkelder. Binnen de Hervormde Kerk waren er verschillende richtingen, waarbij de belangrijkste tegenstelling die tussen vrijzinnigen en orthodoxen was. De laatstgenoemden vonden dat de traditionele belijdenisgeschriften uit de tijd van de reformatie nog steeds geldigheid hadden. Vrijzinnigen waren van mening dat ook andere, meer eigentijdse opvattingen, in de kerk een plaats hadden en eigenlijk leidinggevend moesten zijn. De aanpassing van het reglement van de Hervormde Kerk in lijn met de grondwetsherziening van 1848 leidde ertoe dat na 1867 in veel plaatsen de invloed van de orthodoxen toenam. In sommige plaatsen werd deze zelfs zo groot dat de vrijzinnigen er de

12 *Oosterbeeksche Courant* 15-6-1901, 24-8-1901.

13 Databank verkiezingen tweede kamer 1848-1918. Bewerkt door Ron de Jong. Website historici.nl.

voorkeur aan gaven om verder te gaan als een gemeente van de Remonstrantse Broederschap, waarin zij zelf vanzelfsprekend de meerderheid zouden vormen. Toen dit in 1878 in Arnhem gebeurde werd dit initiatief ook door mensen uit Oosterbeek gesteund. De Oosterbeekse leden gingen in hun eigen woonplaats kerkdiensten en godsdienstonderwijs organiseren en bouwden er in 1906-1907 een eigen kerk. Waarschijnlijk zijn meer Oosterbekers betrokken geweest bij de Remonstrantse Gemeente dan blijkt uit de cijfers van de volkstellingen. Als lid van de Hervormde Kerk kon men ook begunstiger van de Remonstrantse Gemeente zijn en zelfs een plaats in het kerkbestuur innemen. Veel prominente liberale Oosterbekers waren lid van deze kerk¹⁴.

De overgrote meerderheid van de hervormden in Oosterbeek was echter niet remonstrants geworden, terwijl in Renkum en Heesum deze kwestie niet actueel geweest schijnt te zijn. Maar dit betekende niet dat alle overige hervormden het orthodoxe standpunt volledig onderschreven. Er waren allerlei gradaties tussen orthodox en vrijzinnig. Ook werden tot de Hervormde Kerk volwassen doopleden gerekend, die zelf nooit als lidmaat waren aangenomen en die misschien alleen nog maar in naam hervormd waren. Hoe de situatie bij de hervormden in de gemeente Renkum was is mij niet bekend, maar we kunnen indirect toch wel wat te weten komen over de hervormde steun voor kerkelijke partijen. Vele hervormden waren voorstander van bijzonder onderwijs en zullen om die reden politieke partijen hebben willen steunen die financiële gelijkstelling met het openbare onderwijs bepleitten. Het aantal kinderen op protestantse scholen bedroeg in 1901 35%, in 1906 33% en in 1911 39%. Hierbij is geen rekening gehouden met de aanwezigheid van kinderen uit andere gemeenten, zoals Heteren en Doorwerth. Dit gaat echter hooguit om enkele procenten. Minimaal zal een derde van de kinderen uit de gemeente Renkum dus wel bijzonder protestants onderwijs gevolgd hebben in de periode 1899-1910.

We kunnen echter niet zonder meer concluderen dat dus 55% van de hervormden wel een kerkelijke partij had willen steunen. In 1886 begon de zogenaamde doleantie die in de jaren daarna tot talrijke plaatselijke afsplitsingen van de Hervormde Kerk leidde. Deze beweging van orthodoxe hervormden accepteerde niet langer dat vrijzinnigen in hun kerk nog enige zeggenschap hadden. Vele hervormden die ook kritiek hadden op de vrijzinnigen gingen dit te ver. Men hoopte juist dat door in de kerk te blijven deze op den duur weer een meer orthodoxe signatuur zou krijgen. In 1891 verenigden de 'dolerenden' zich met de 'afgescheidenen', een groepering die zich al in 1834 had losgemaakt van de Hervormde Kerk, maar in de gemeente Renkum nauwelijks vertegenwoordigd was. Samen vormden zij de Gereformeerde Kerken, waarbij het meervoud aangaf dat men terug wilde naar de organisatiestructuur uit de tijd van de reformatie, toen de plaatselijke kerkelijke gemeente belangrijker was dan in de Hervormde Kerk van de negentiende eeuw. We kunnen er zonder meer van uitgaan dat alle gereformeerde ouders hun kinderen christelijk onderwijs wilden laten volgen. Als we dit

14 Moerdijk (red.), *Oosterbeek*, 2009, p. 31-33; p. 44-48.

gegeven meenemen in de berekening van het aantal hervormden in de gemeente Renkum die liever een kerkelijke partij zouden hebben willen steunen dan de liberalen, komen we uit op ongeveer 40% van alle lidmaten, zo'n kwart van de totale bevolking van de gemeente Renkum.

Vooralsnog had het ontstaan van de Gereformeerde Kerken geen gevolgen voor de politiek. Er was maar één protestantse politieke partij, die van de antirevolutionairen, ook al was de leider van deze partij, Abraham Kuiper, ook de voornaamste aanstichter van de doleantie geweest. Dit veranderde toen hij voor de verkiezingen van 1894 maximale uitbreiding van het kiesrecht tot officiële partijlijn maakte. Er zullen er maar weinig gereformeerden geweest zijn die zijn standpunt niet deelden, terwijl de tegenstanders vooral hervormd waren¹⁵. Zij waren na 1894 als vrij-antirevolutionairen actief en werkten vanaf 1901 samen met enkele kleinere politieke groeperingen, die zich christelijk-historisch noemden. In 1908 vormden zij de Christelijk-Historische Unie. Zij hadden grotere reserves dan de antirevolutionairen ten aanzien van samenwerking met de katholieken. Bovendien was er in de antirevolutionaire partij meer steun voor organisaties die het belang van de arbeiders behartigden. Waarschijnlijk bleven of werden sommige hervormden juist hierom antirevolutionair¹⁶. De keuze voor de ARP of de CHU werd echter ook bepaald door het soort organisatie dat deze partijen wilden zijn. De ARP was een strak geleide partij met een duidelijk program en geringe tolerantie van dissidente meningen. De CHU liet de gekozen volksvertegenwoordigers veel meer vrijheid om hun eigen inzichten te volgen.

Kenmerkend voor het censuskiesrecht was dat wie, zoals dat toen heette, onvermogen of minvermogen was, niet kon deelnemen aan verkiezingen. Deze mensen vormden, volgens de mooie formulering van Groen van Prinsterer, 'het volk achter de kiezers.' Politieke partijen konden dus een achterban hebben van wie een deel niet kiesgerechtigd was. In vergelijking met een systeem van algemeen kiesrecht met evenredige vertegenwoordiging kon een partij oververtegenwoordigd of ondervertegenwoordigd zijn. Waarschijnlijk was dit laatste het geval bij de katholieken en gereformeerden. Erkens schrijft over de Oosterbeekse parochie dat het in 1897 armoe-troef schijnt geweest te zijn gezien een donatie uit het fonds voor arme kerken¹⁷. In Renkum wilden de katholieken al in 1900 de te kleine kerk vervangen maar het duurde nog twintig jaar voor men het benodigde geld bij elkaar had¹⁸. De Gereformeerde Kerk in Oosterbeek werd in 1890 erkend door de classis als 'noodlijgend'.

15 Een belangrijke uitzondering was hun leider van de Jhr. A.F. de Savornin Lohman, die Kuiper gesteund had tijdens de doleantie en in 1888 ook zelf gereformeerd geworden was.

16 De hervormde dominee A.S. Talma, 1901-1908 lid van de tweede kamer, 1908-1913 minister van Landbouw, nijverheid en handel en verantwoordelijk voor sociale wetgeving, is een sprekend voorbeeld.

17 Erkens, *Honderd jaar*, p. 10.

18 De Jong e.a., *Katholiek Renkum-Heelsum*, 1975, p. 27.

In 1891 behoorde de kerk tot de allerarmste categorie. Ook nadat met behulp van een lening een kerkje gebouwd was en het aantal lidmaten gestaag toenam ontving de kerk nog steeds een jaarlijkse toelage¹⁹. De financiële toestand van de Gereformeerde Kerk in Renkum-Heelsum was in het begin gunstiger, maar ook in Renkum koos men in 1902 uit finan-

De eerste Gereformeerde kerk aan de latere Toulon van der Koogweg met rechts de winkel van de bakker Heuterman.

ciële noodzaak voor de uitbreiding van het in 1889 gebouwde kerkje met een zijvleugel, hoewel de meerderheid van de gemeente eigenlijk een nieuwe kerk halverwege Heelsum had willen bouwen²⁰.

Katholieken en gereformeerden zullen dus ondervertegenwoordigd geweest zijn onder de kiesgerechtigden voor de gemeenteraad. Het is onwaarschijnlijk dat de hervormden die op een kerkelijke partij konden en wilden stemmen zo veel meer bemiddeld waren dat ze dit konden compenseren. Dit blijkt als we de Tweede Kamer verkiezingen in de gemeente Renkum van 1905 vergelijken met de uitslag van de eerste verkiezingen onder een systeem van evenredige vertegenwoordiging met stemplicht voor alle mannen van 25 jaar en ouder. In 1918 was het aantal uitgebrachte geldige stemmen 89% van het aantal kiesgerechtigden. RK-AR-CH behaalden 51%, liberalen van verschillende snit samen 25% en de sociaal-democraten 19%. De rest ging naar allerlei splinter-

19 Maassen, *Gereformeerden*, 1988, p. 16, p. 18.

20 Jansen, *Van grote en kleine dingen*, 1989, p. 24, p. 26.

partijtjes²¹. In 1905 waren deze percentages RK-AR-CH 41%, liberalen 50% en socialisten 9%, en het aantal geldige stemmen was toen 76% van aantal kiesgerechtigden. De socialisten hadden dus het meest gewonnen bij de invoering van het algemene kiesrecht en de liberalen het zwaarst verloren. Maar ook de confessionele partijen waren ondervertegenwoordigd geweest. Als dit het geval was bij verkiezingen voor de Tweede Kamer dan zal dit bij verkiezingen voor de gemeenteraad nog duidelijker het geval geweest zijn, omdat hier de categorie van de aangiftekiesers, die armer waren dan de censuskiezers, niet mocht meedoen. Als de confessionele partijen tussen 1896 en 1918 ondervertegenwoordigd waren, zal dat in de periode voor 1896 nog sterker het geval geweest zijn, zodat het aantal kiezers voor de confessionele partijen na de uitbreiding van het kiesrecht in dat jaar inderdaad relatief groter moet zijn geworden.

Keuze van kandidaten

Wijzigingen in de politieke voorkeuren van de kiesgerechtigden voor de gemeenteraadsverkiezingen kunnen slechts op termijn effect gehad hebben omdat veranderingen over een aantal verkiezingen uitgesmeerd werden. Elke twee jaar traden vier of vijf leden af, die dan zes jaar zitting hadden gehad. Bovendien was er vóór 1909 een sterke neiging om aftredende raadsleden opnieuw te kiezen voor een periode van zes jaar. Deze gewoonte zal nog wel een overblijfsel geweest zijn van de situatie in de eerste helft van de 19de eeuw toen raadsleden eenmaal gekozen voor altijd zitting bleven houden. Vernieuwing kwam vooral tot stand in de tussentijdse verkiezingen. Meestal organiseerden kiesverenigingen de kandidaatstelling, maar individuele kiezers konden hiertoe ook het initiatief nemen. Het aantal handtekeningen dat nodig was varieerde met het aantal kiezers. In Renkum lag het in deze periode tussen 18 en 24. De lijsten met handtekeningen lagen ter inzage op de gemeentesecretarie en moesten zelfs worden aangeplakt. Deze bepaling stond op gespannen voet met het principe van geheimhouding van stemmen²². Niet iedereen kon kandidaat staan. In 1851 was bepaald dat predikanten en pastoors geen lid van de gemeenteraad konden zijn, om (rechtstreekse) invloed van de kerken op de gemeentebesturen te voorkomen. Ook gemeenteambtenaren en onderwijzers van openbare lagere scholen konden geen lid worden omdat zij in dienst van de gemeente waren²³. Merkwaardig genoeg was het niet nodig dat een kandidaat zelf toestemming had gegeven. Het is voorgekomen dat een kandidaat kiezers ervan wilde weerhouden dat zij op hem zouden stemmen.

Belangrijk was de liberale kiesvereniging Burgerplicht die in 1891 was opgericht, met afdelingen in Oosterbeek en Renkum. De uitgebreide verslagen van de vergaderingen in de Oosterbeeksche Courant kunnen beschouwd worden als 'officiële' versies, die de goedkeuring van

21 *Oosterbeeksche Courant* 13-7-1918.

22 Van Cruyningen, *Boerenemancipatie*, 2010, p. 64-65.

23 Harder, *Politieke elite*, 1988, p. 11, p. 65.

het bestuur gehad moeten hebben, evenals mededelingen van andere kiesverenigingen, die meer het karakter van persberichten hadden. Het is mij niet bekend of Burgerplicht direct of indirect aangesloten was bij de Liberale Unie die in 1885 was opgericht. In de loop van de jaren negentig kwam het bestuur van deze partij met steeds progressievere programma's, waarop als reactie de meer behoudende liberalen de Unie de rug toekeerden. Zij beschouwden zich als 'vrije liberalen' die in 1906 een eigen bond vormden, de Bond van Vrije Liberalen (BVL). Voor sommigen was de Liberale Unie niet progressief genoeg, wat in 1901 leidde tot de oprichting van de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB). Deze onenigheid in het liberale kamp had ook zijn weerslag op het functioneren van de liberalen op plaatselijk niveau. In 1904 werd in Oosterbeek een vrijzinnig-democratische kiesvereniging opgericht die in 1906 met Burgerplicht fuseerde. Deze gecombineerde vereniging werd enkele jaren gedomineerd door een vrijzinnig-democratische voorzitter en zijn aanhangers wat tot ontevredenheid van andere liberalen leidde.

Zoals we gezien hebben waren de antirevolutionairen ook verdeeld geraakt. In Oosterbeek bestond al vroeg een christelijk-historische kiesvereniging, maar die werd vóór de periodieke gemeenteraadsverkiezingen van 1901 ontbonden. Nadat de CHU in 1908 als nationaal georganiseerde partij ging optreden werd in 1909 in Oosterbeek opnieuw een christelijk-historische kiesvereniging opgericht. Tot 1909 hadden de antirevolutionaire kiesverenigingen in Oosterbeek en Renkum, beide Nederland en Oranje geheten, er blijkbaar geen probleem mee om kandidaten van wie bekend was dat ze christelijk-historische beginselen waren toegedaan kandidaat te stellen voor de gemeenteraadsverkiezingen. Ook nadien bleef men samenwerken.

In 1904 werd door katholieken in Oosterbeek de vorming van een eigen lokale kiesvereniging overwogen, maar pas in 1906 vond ik voor het eerst een vermelding van een R.K. Kiesvereniging Recht en Plicht te Oosterbeek. In 1907 maakte een R.K. Kiesvereniging Recht en Orde te Renkum propaganda voor de verkiezingen van de Provinciale Staten, maar deze schijnt verder voor gemeenteraadsverkiezingen van weinig belang geweest te zijn. Als er samengewerkt werd met AR kiesverenigingen blijkt dat zich beperkt te hebben tot het Oosterbeekse Recht en Plicht waarbij afspraken gemaakt werden om elkaars kandidaten bij de kiezers aan te bevelen. Het is niet uit te sluiten dat dit soort samenwerking niet door alle kiezers op prijs werd gesteld en doorkruist werd door de tegenzin die protestantse kiezers konden hebben om een katholieke kandidaat te steunen of omgekeerd.

Veel kiezers zullen zich meer hebben laten leiden door hun inschatting van de persoonlijke kwaliteiten van een kandidaat dan door hun voorkeur voor een bepaalde politieke partij of stroming. Ook moest een afweging gemaakt worden tussen het steunen van een kandidaat wiens politieke standpunt men deelde, maar die nooit een meerderheid zou behalen, en het steunen van een kandidaat die, afgezien van zijn politieke overtuiging, het meest voldeed aan de voorstellingen die de kiezer had van een goede kandidaat en die wel kans

maakte gekozen te worden. Liberalen, die de pretentie hadden dat zij het algemene belang vertegenwoordigden, waren soms zelfs geneigd kandidaten die tot een confessionele partij behoorden te steunen, of in elk geval geen liberale tegenkandidaat aan te bevelen. Behalve wat betreft de subsidiëring van het bijzonder onderwijs, waarbij in de loop van de jaren de scherpe kanten van de schoolstrijd al flink waren afgesleten, waren confessionele gemeenteraadsleden het vaak eens met de liberalen of waren ze net zo verdeeld als de laatstgenoemden.

In 1904 was er voor het eerst sprake van een SDAP (socialistische) kandidaat die aanbevolen werd door 'de volkskiesvereniging', die verder geen bijzondere naam had, maar in de gemeente Renkum werden in deze periode socialistische kandidaten nimmer gesteund door liberale of confessionele kiesverenigingen. Het is moeilijk in te schatten hoeveel aanhang ze hadden. Bij de enige periodieke verkiezingen waaraan ze deelnamen, in 1905, kregen de twee kandidaten 13% respectievelijk 14% van het aantal stemmen. Bij een tussentijdse verkiezing in 1904 kreeg de kandidaat zelfs 15 %. Bij andere tussentijdse verkiezingen (1905, 1906, 1908, 1909) varieerde het resultaat tussen 3% en 8%.

Kiesverenigingen konden de uitslag van verkiezingen op twee manieren (indirect) beïnvloeden. Allereerst door personen aan te bevelen die, afgezien van hun politieke kleur, op zo breed mogelijke steun zouden kunnen rekenen. Vervolgens door ervoor te zorgen dat kiezers die hun politieke voorkeur wel deelden ook inderdaad aan de verkiezingen zouden deelnemen. Voor de verkiezingen voor de Tweede Kamer en de Provinciale Staten kon dat gebeuren door het aantal eigen aangiftekiesers zo groot mogelijk te maken. Daarnaast was het bij elke verkiezing, ook bij die voor de gemeenteraad, van belang om alle aanhangers ook inderdaad naar de stembus te krijgen. Er was immers geen stemplicht. Bij het stembureau kon aan de hand van ledenlijsten van kiesverenigingen of partijafdelingen vastgesteld worden welke kiezers in elk geval nog opgetrommeld moesten worden. Ook werd vaak vervoer voor partijgangers geregeld.

Eén gemeente, twee afdelingen

Wat bij de politieke veranderingen tussen 1899 en 1910 ook een rol heeft gespeeld is de verhouding tussen de twee afdelingen waaruit de gemeente bestond: aan de ene kant Oosterbeek en aan de andere kant Renkum en het Renkumse deel van Heelsum. Door alle partijen werd in deze periode vastgehouden aan een verhouding van zes zetels voor Renkum en zeven zetels voor Oosterbeek. Als een Renkumse vacature ontstond kwamen daarvoor alleen Renkumse kandidaten in aanmerking en hetzelfde gold voor Oosterbeek. De antirevolutionairen hadden aparte kiesverenigingen die zich met de kandidatuur van alleen hun eigen afdeling bezig hielden. Door de CH kiesvereniging werd in deze hier behandelde periode (nog) geen eigen kandidaten gesteld. Bij de katholieken is de situatie niet duidelijk, omdat alleen de kiesvereniging in de afdeling Oosterbeek actief schijnt geweest te zijn bij

kandidaatstellingen. Maar ook zonder een formele organisatie konden katholieke kiezers een kandidaat naar voren schuiven, zoals bij een tussentijdse verkiezing in 1905 bij een Renkumse vacature het geval was. Bij de liberalen werd door de voorzitter van Burgerplicht eerst een vergadering in Renkum gehouden om Renkumse kandidaten te stellen. Deze kandidatuur werd dan op een volgende vergadering in Oosterbeek bekrachtigd en dan werden ook (indien nodig) de Oosterbeekse kandidaten gesteld. Pas in 1909 kwamen er twee aparte liberale kiesverenigingen.

Voor de jaren 1903 en 1908 beschikken we over exacte cijfers van de aantallen kiezers in Renkum en Oosterbeek. In 1903 waren er 994 kiezers, van wie 58,8% in Oosterbeek hun stem moesten uitbrengen en 41,2% in Renkum. In 1908 waren er 1153 kiezers van wie 61,8% in Oosterbeek geregistreerd waren en 38,2% in Renkum. Het percentage kiezers in verhouding tot de totale bevolking was in de afdeling Renkum in 1903 11,7% en in 1908 11,5%. In de afdeling Oosterbeek in 1903 11,1% en in 1908 12,4%²⁴. De twee afdelingen verschilden in dit opzicht dus nauwelijks.

Démoed kon in 1953 nog schrijven dat in Renkum de dorpsgemeenschap sterker was dan in Oosterbeek, mede door de overwoekering van een kern van oude families door de 'import' van na 1850²⁵. Dit zou kunnen verklaren waarom in Renkum lokale kandidaten die een duidelijke binding hadden met het eigen dorp op meer steun konden rekenen dan in Oosterbeek. Ook is het voor de hand liggend dat het relatief grote aantal katholieken en gereformeerden in Renkum verkiezingsresultaten beïnvloed heeft. In 1900 was het totaal aantal katholieke parochianen volgens de eigen kerkelijke statistiek in Renkum 1162, 35% van de totale bevolking. In Oosterbeek zou het percentage dus 16% geweest zijn²⁶. Als we naar de belangstelling voor bijzonder onderwijs kijken dan was het aandeel van de katholieken in 1906 in Oosterbeek 7% (alleen meisjes), in Renkum 16% (alleen meisjes), en in 1911 in Oosterbeek 15% (jongens en meisjes) en in Renkum 19% (alleen meisjes). In 1910 telde Oosterbeek 473 gereformeerden, 8,34% van de totale bevolking²⁷. Dus in Renkum moet het aantal 489 geweest zijn, 13,05% van die afdeling. Het aandeel van het protestantse onderwijs was in 1906 in Oosterbeek 33 %, in Renkum 38%, en in 1911 in Oosterbeek 35% en in Renkum 44%²⁸.

24 In de tabellen is een schatting gemaakt van de aantallen kiezers in de twee afdelingen in de andere jaren. De cijfers staan daarom tussen vierkante haken []. Kiezerslijsten werden per 15 mei vastgesteld. Hiermee is geen rekening gehouden in de tabellen in: Moerdijk *Oosterbeek* 2009, p. 75-77.

25 Démoed, *Groene zoom*, 1953, p. 37, p. 218-219.

26 De Jong e.a., *Katholiek Renkum-Heelsum*, 1975, p. 70.

27 Maassen, *Gereformeerden*, 1988, p. 21.

28 In 1910 was in Heelsum aan de Ottoweg een tweede protestantse school verzezen. Hier zullen veel kinderen uit Doorwerth naar toe zijn gegaan.

De confessionele verschillen tussen Oosterbeek en Renkum worden bevestigd door de uitslagen voor de verkiezingen voor de Tweede Kamer van 1918. In Oosterbeek woonde toen 59,72% van de kiesgerechtigden (21,47% van de totale bevolking van die afdeling), in Renkum 40,28% (20,00% van de totale bevolking van die afdeling). In Oosterbeek behaalde de RKSP 11,52% van de stemmen, de AR en CH 28,80%, tezamen 40,31%. In Renkum behaalde de RKSP 30,24% van de stemmen, de AR en CH 34,93%, tezamen 65,17%. Het is helaas niet mogelijk uit deze uitslag af te leiden hoeveel potentiële kiesgerechtigden de verschillende politieke partijen in de periode 1899-1910 hadden kunnen mobiliseren. We weten immers de mate van ondervertegenwoordiging of oververtegenwoordiging niet. Het is echter wel duidelijk dat in politiek opzicht de afdeling Renkum confessioneler geweest moet zijn dan de afdeling Oosterbeek. Dus waren de uitslagen van de gemeenteraadsverkiezingen mede afhankelijk van de mate waarin kiezers in elk van de twee afdelingen naar de stembus gingen. Een hoge opkomst in Renkum en een lage in Oosterbeek was gunstig voor een combinatie van AR-CH-RK, terwijl een hoge opkomst in Oosterbeek en een lage in Renkum de liberalen begunstigde. Meestal was de motivatie om voor een kandidaat uit de eigen afdeling te stemmen groter dan voor een kandidaat uit een andere afdeling, wat vooral bij tussentijdse verkiezingen van belang was.

Vooruitblik

In nog volgende artikelen zullen eerst de verkiezingen in de periode 1899-1906 aan de orde komen. Dit wordt gevolgd door een analyse van de beroering die ontstond toen in 1907 een nieuwe burgemeester benoemd moest worden. Tenslotte komen de verkiezingen in de periode 1907-1911, toen de liberalen hun meerderheid verloren, aan bod.